

TERCEME-İ AKRABÂDÎN'DE YER ALAN BİR MESİR MACUNU
TERKİBİ ÜZERİNEON THE MIXTURE OF MESİR PASTE IN TERCEME-İ
AKRABÂDÎN*Şaban DOĞAN****Özet:**

Bu çalışmada Anadolu Türk tıbbının geleneksel bir ritüeli haline gelen mesir macunu şenliklerine kaynaklık eden mesir macunu üzerinde durulacak, kimi kaynaklarda ilk defa Merkez Efendi tarafından hazırlandığı iddia edilen mesir macunun ilk defa hazırlanışının Merkez Efendi'den binlerce yıl önceye dayandığı gerçeği vurgulanarak 15. yüzyıl Anadolu Türk tıbbının tercüme eserlerinden olan Terceme-i Akrabâdîn'deki mesir macunu tarifî verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mesir Macunu, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Terceme-i Akrabâdîn.

Abstract:

Mesir paste, which is a ritual of mesir paste festivity, is in the focus of the study. Although it has been alleged that mesir paste was first prepared by Merkez Efendi, it will be emphasized the first mixture had been prepared thousand years ago before Merkez Efendi, and a mesir paste mixture found in Terceme-i Akrabâdîn will be presented.

Key words: Mesir Paste, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Terceme-i Akrabâdîn.

Terceme-i Akrabâdîn, Cürcânî lakabıyla tanınan büyük İslâm hekimlerinden Zeyneddin Ebu'l-Fazl İsmail bin Hüseyin Cürcânî'ye (öl. H.530/M.1135/1136) ait Zahîre-i Harzemşâhî adlı Farsça eserin akrabâdîn¹ kısmının 1454 yılında Şerefeddin Sabuncuoğlu tarafından Türkçeye yapılan tercümesidir.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Bolu sdogan@ibu.edu.tr

¹ Akrabâdîn, Yunanca "graphizon" sözcüğünün Arapça ve Farsça kanalıyla Türkçeye geçmiş biçimidir. Anlamı ilaç hazırlanış şekillerini içeren kitap demektir. Sözcük dönem eserlerinde daha çok krâbâdîn biçiminde kullanılmış, daha sonra akrabâdîn şeklini almıştır. Gerek İslâm tıbbında ve gerekse Anadolu Türk tıbbında Akrabâdîn adını taşıyan ya da içerik olarak akrabâdîn niteliğinde olan birçok eser vardır.

1386 yılında doğan Sabuncuoğlu Şerefeddin devrinin önemli hekimlerindedir. Terceme-i Akrahâdîn adlı eserinden başka Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ve Mücerreb-nâme isimli iki eseri daha olan Sabuncuoğlu Şerefeddin eserlerini Türkçe kaleme almıştır.

Terceme-i Akrahâdîn, adından da anlaşılacağı gibi farmakolojik bir tıp metnidir. Eserde çeşitli ilaç terkipleri ve yapılaş şekilleri sıralanmıştır. Aslında 31 bâb olan esere Sabuncuoğlu tarafından iki bâb daha ilâve edilerek eser 33 bâba tamamlanmıştır. Eser üzerine bu satırların yazarı tarafından doktora çalışması yapılmıştır (Doğan, 2009). Eserin bilinen üç yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar:

1. Topkapı Sarayı Nüshası: Topkapı Sarayı III. Ahmet Kitaplığı A. 2124 numarada kayıtlıdır. Eser nesih hatla yazılmış, kısmen harekeli, her sayfasında on yedi satır bulunan 165 varaktır. Mehmed bin Ali Muzaffer tarafından 1476 yılında istinsah edilmiştir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı 3536 numarada kayıtlı olan bu nüsha her sayfasında nesih hatla yazılmış on yedi satır bulunan 281 varaktır. Eser Siyavuş bin Abdullah tarafından 1674 yılında istinsah edilmiştir.

3. Millî Kütüphane Nüshası: Millî Kütüphane A. 8522/1 arşiv numarasına kayıtlı nüsha her sayfasında 23 satır bulunan nestalik hatla yazılmış 128 varaktır. 1683 yılında istinsah edilmiştir.

Bu çalışmada istinsah tarihi en eski olan Topkapı nüshası esas alınmıştır.

Eserde yer alan mesir macunu bölümüne geçmeden önce Anadolu coğrafyasında yüzlerce yıldır düzenlenegelen mesir şenlikleri ve mesir macununun hazırlanışıyla ilgili kısa bilgi vermek faydalı olacaktır. 1539 yılından beri her yıl 21-25 Mart tarihleri arasında Manisa-Türkiye'de düzenlenen mesir şenlikleri halk arasındaki yaygın inanışa göre Merkez Efendi tarafından bulunan ve birçok hastalığa iyi geldiği ifade edilen mesir macununun 21 Mart'ta temsili olarak karılmasıyla başlayıp hafta sonu halka dağıtılması ile son bulur. Mesir macununun ilk defa Merkez Efendi tarafından hazırlandığı iddiası Türkiye'de bazı bilim çevrelerince de uzun bir süre kabul görmüştür.

Merkez Efendi'nin mesir macununu mucidi olduğuna işaret eden en eski belge 1887 yılında yayınlanmış olan Onuncu Aydın Vilayeti Salnamesi'dir (Sertoğlu, 2007: 33). Kelime anlamı yıllık olan salnameler, Osmanlı devleti zamanında, bir şehirde bir yıl boyunca meydana gelen olayların anlatıldığı eserlerdir. Yukarıda zikredilen salnamenin ilgili sayfasında mesir macununun icadı ve mucidi anlatılırken her yıl Rûmî takvime göre 9 Mart (Milâdî 22 Mart)'ta halkın toplandığı ve hazırlanan

macunun küçük kâğıtlara sarılarak ahaliye dağıtıldığı vurgulanmaktadır. Salnamenin bahse konu sayfasında macunun icadı üzerinde de durulmaktadır.

Salnamedeki bilgilere geçmeden mesir macunun icadı ile ilgili Türkiye’de yaygın olan anlatıyı kısaca hatırlatmak faydalı olacaktır. Anlatıya göre Osmanlı padişahı Kanûnî Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan Manisa’da bulunduğu dönemde bir hastalığa yakalanır ve dönemin ünlü tabipleri hastalığın tedavisinde başarılı olamayınca durum Manisa sancağında bulunan Merkez Efendi’ye iletilir. Merkez Efendi 41 farklı baharat kullanarak bir macun hazırlayıp Hafsa Sultan’a gönderir. Macunu kullanan Hafsa Sultan sağlığına kavuşur. Merkez Efendi bu olaydan sonra şöhretli bir tabip olarak hayatını devam ettirir.

Aydın salnâmesinde yukarıdaki olay zikredilmemiş, macun yapımının sarayın emri ile gerçekleştiği anlatılmıştır. Salnamede macunun yapım sebebi şehrin sarp ve taşlık olan yerleşim alanının değiştirilmesinden sonra yeni yerleşim bölgesine halkın dikkat ve ilgisini çekebilmek amacıyla her yıl şenlikler düzenlenerek macunu bu şenliklerde halka dağıtmak olarak açıklanmıştır. Burada özellikle bir ifade dikkat çekicidir. “*Merkez Efendi nâmıyla şöhret-yâb olan Şeyh Musa Muslihiddin kaddesırrehu hazretlerinin rey ü tensibleri ile **tıbb-ı kadîm ahkâmına tevfikân** bir macun tertîb...*” (Sertoğlu, 2007: 33). Yukarıdaki bölümde açık olarak ifade edildiği gibi Merkez Efendi’den eski tıp anlayışına uyan bir macun hazırlaması istenmiştir. Merkez Efendi de bu isteğe uyararak eski tıp kitaplarını karıştırmış ve o kitaplarda yer alan macunları esas alarak bir macun hazırlamış olmalıdır.

“*Mesir macununun en az beş bin yıllık mazisinin olduğu; Sümerliler zamanında, Nippur şehrindeki İsin mabedinde, yılda bir gün, altın kaplar içinde muhafaza edilen her derde deva bir macun dağıtıldığı kaydedilmektedir*” (Ünver, 1965; Sertoğlu, 2007: 35).

Bu çalışmanın konusu doğrudan mesir macunun icadı olmadığından konu uzun uzadıya tartışılmayacaktır. Mesir sözcüğü ve macunun icadı hakkındaki görüşler için şu yayınlara bakılabilir: Sertoğlu, 2007; Şar, 1984; Yörükoğlu, 1985; Bayat, 1981; Uzluk, 1958; Baytop, 1966; Karagöz, 1960; Özönder, 1970; Tuser, 1960; Durmaz, 2010.

Yukarıdaki kaynaklarda mesir macununun ilk kez hazırlanışıyla ilgili birbirinden farklı görüşler vardır. Bunlardan birkaçı macunun ilk hazırlanışını Merkez Efendi’nin yaşadığı dönemden çok daha öncelere götürmektedir ki bu görüşlerden birisi Terceme-i Akribâdîn’de de yer alır. Terceme-i Akribâdîn adlı eserde anlatılanlarla paralel olduğu için bu görüşü zikretmekte fayda vardır: “*M.Ö. 163-132 yılları arasında yaşayan, İran asıllı bir sülâleden gelen VI. Mithridates’in zehirlenmelere karşı panzehir olarak kullanılmak üzere bir terkip hazırladığı, bu terkinin Neron zamanında*

Andromaque tarafından "theriaque" adıyla geliştirildiği, Galen'in de bu yolda çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Theriaque sonraları her derde deva bir ilaç olarak meşhur olmuş, başta Venedik olmak üzere Avrupa'nun bazı şehirlerinde yılın belli günlerinde özel merasimlerle hazırlanmıştır" (Sertoğlu, 2007: 35).

Konuyla ilgili paralel bilgiler veren bir başka kaynakta ise mesir macununun hazırlanışı ile ilgili bilgiler aktarılırken Thériaque'ın da mesir macununun bir türü olduğu ifade edilmektedir: "İlk olarak Pontus kralı Mithridate VI (M.Ö. 120-63) tarafından hazırlanan bu ilaçta 54 drog vardı. Pontus'u zapt eden Pompée tarafından Roma'ya getirilmiştir. İşte imparator Néron'un hekimi olan Andromaque tarafından hazırlanan ve antidotarium olan Thériaque da Mithirdaticum'un bir çeşidi olup 74 maddeden yapılırdı" (Durmaz, 2010: 177).

Yukarıdaki iddialara göre Mesir şenlikleri, Mithridates'in zehirlere karşı yaptığı macunun Venedik'te her yıl Mithridates için yapılan törenlerin değişik bir şekilde XVI. yüzyılda Mesir Bayramı olarak Anadolu'ya girmesidir. Konuyla ilgili iddiaları sıralayan Şar Mithridates'in terkibinde 54 drog bulunduğunu vurgulamaktadır (Şar, 1984: 205).

1454 yılında Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından Türkçeye Terceme-i Akrabâdîn adıyla çevrilen eserin Topkapı nüshasının 17/a-17/b varağında bu macunun hazırlanış hikâyesi yukarıdaki bilgilerle örtüşmektedir. Adı geçen bölüm şöyledir: "**sıfat-ı tiryâk-ı² mesrûtîtûs** mesrûtîtûs bir pâdişâh-ıdı. Yûnân pâdişâhlarından. Bu macûnı ol düzdi ve bu macûna kendü adın kodı ve bu macûnun edviyeleri envâ' marazlarda tecrîbe olmuştur" (TA.17a. 5-7).

Eserde macunun hazırlanma sebebiyle ilgili bu bilgi verildikten sonra macunun hangi hastalıklara iyi geldiği üzerinde durulur ve hekim Andromaque'nin tiryâk-ı fârûku hazırlayınca kadar bu macunun tiryâk-ı fârûk yerine kullanıldığını ifade eder. Adı geçen bölüm şöyledir:

"Zehrlerin mazarratın def etmekde sinanmışdur ve ol zamânda tiryâk buymuş tâ şol vakte degin kim enderümâhûs af'i etini tiryâk-ı fârûka ziyâde etdi ve edviyelerün dahı nicesin ziyâde etdi ve nicesin noksân etdi tâ ki tiryâk-ı fârûk tamâm oldı def'-i mazarrat-ı sumûmda kavî oldı ammâ gayrı menfa'atlarda bu macûn-ı mesrûdi'ûs tiryâk birle berâberdür ve bazı işlerde tiryâkdan nâfi'dür hâssa şehvet-i bâha bâkî işlerde tiryâkıla berâberdür lâkin bunun şerbeti tiryâk şerbetinden sehl artucak gerekdür" (TA. 17a.7-13). [Zehirlerin zararlarını gidermekte denenmiştir. Andromaque yılan etini ve daha başka drogları tiryâk-ı fârûka ekleyip bazı drogları da çıkarıp tiryâk-ı

² Tiryâk: Vahşi hayvanların, yılanların, bazı memeli hayvanların ve kuduz köpeklerin ısırılmalarından sonra kullanılan ve zehrin etkisini paraliz ettiğine inanılan panzehirlere verilen ad.

fârûku tamamlayıncaya kadar kullanılan tiryak bu imiş. Bu tiryak zehirlerin zararlarının giderilmesinde oldukça faydalı oldu ancak diğer yararlarında Mithridates'in hazırladığı macun tiryâk-ı fârûk ile eşittir. Bazı hastalıklarda ise tiryâk-ı fârûktan daha etkilidir. Özellikle cinsel arzunun artırılmasında tiryâk-ı fârûkla eşittir. Fakat bunun şerbeti tiryâk-ı fârûk şerbetinden daha fazla olmalıdır.]

Macunla ilgili bu bilgiler verildikten sonra macun hazırlanışı, ilave edilecek drogların ölçüleriyle verilmesiyle anlatılmaktadır. Bu bölüm aşağıdadır:

“za'firân mürr gârikûn zencebîl dârçînî kesîrâ her birinden on dirhem sünbül-i hindî kündür hardal-ı ebyaz adhır 'ûd-ı belesân ustûhûdûs kust seysâliyûs kemâfitûs kınna 'ilkü'l-butum dâr-ı fülful ve 'usâre-i lihyetü't-teys cünd-i bîdester sâdec-i hindî mî'a câvşîr her birinden sekiz dirhem selîhe fülful-i ebyaz fülful-i esved sûrincân cu'de uskürdiyûn ve dükû ve iklîlü'l-melik ve çintyânâ ve dühn-i belesân ve akrâs-ı ferfiyûn ve mukul her birinden yedi dirhem sezâb iki dirhem uşak ve nârdîn ve mastakî ve samg-ı 'arabî ve fatrâsâliyûn ve kirdimânâ ve bezr-i râziyânec her birinden beş dirhem ânisôn vec mü sekbînec ve asârûn her birinden üç dirhem efyûn kızıl gül müşk-i tarâmşî her birinden beş dirhem fû akâkiyâ sürre-i sakankûr hey-ü fârikûn her birinden dört buçuk dirhem şarâb-ı reyhânî kim eski ola samgları isladacak kadar kim anunıla hall edeler 'asel-i musaffâ ki mecmû' edviye mikdârî iki ma'cûn edeler şöyle kim resmdür altı aydan sonra isti'mâl edeler bu nüsha tamâmdur” (TA.17/a.13-17;17/b.1-8).

Eserin bundan sonraki satırlarında macunla ilgili çeşitli açıklamalar yer almaktadır. Bu açıklamalar Merkez Efendi tarafından hazırlandığı iddia edilen macun hakkında da ipuçları vermektedir. Bu sebeple açıklamaların da çalışma sınırlarına alınması gerekmektedir. Bu bölüm aşağıdadır:

“on üç edviye vardur bu nüshada kim câlînûs nüshasında yokdur bulardur gârikûn ve sûrincân ve sezâb ve uşak ve sekbînec ve asârûn ve kesîrâ ve ustûhûdûs ve kemâfitûs ve iklîlü'l-melik ve 'ûd-ı belesân ve fülful-i esved ve mukul câlînûs nüshasında iki edviye vardur kim bu nüshada yokdur asl-ı sûsen ve milh-i hindî. sâbûr nüshasında sezâb yokdur çintyânâ beş dirhemdür” (TA. 17/b. 8-12).

Yukarıdaki ifadelerden mesir macunu olarak bilinen macunun ilk defa Yunan krallarından Mithridates tarafından hazırlandığı, farklı tabielerin eserlerinde birbirinden farklı tariflerinin olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla tanınmış hekimlerden Galen ve Sabur (?) da aynı macuna farklı droglar eklemek ve çıkarmak suretiyle mesir macunları hazırlamışlardır. Çalışmanın amacı Merkez Efendi'nin hazırladığı macunla Terceme-i Akrebâdîn'de yer alan macunun benzerlikleri ve farklılıklarını ortaya koymak olmadığı için adı geçen macunlarda kullanılan droglar ve ölçüler karşılaştırılmamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

1454 yılında Sabuncuoğlu Şerefeddin'in, Cürcânî adıyla tanınan Zeyneddin Ebu'l-Fazl İsmail bin Hüseyin Cürcânî'ye ait Zahîre-i Harzemşâhî adlı Farsça eserin akrahâdîn kısmının Terceme-i Akrahâdîn adıyla tercüme ettiği eserinde 1539 yılından itibaren hazırlanıp halka dağıtılan ve kimi kaynaklarda ilk defa Merkez Efendi tarafından hazırlandığı iddia edilen mesir macununun tariflerinden birisi yer almaktadır.

Kimi kaynaklarda mesir macunu olarak bilinen ve ilk defa Merkez Efendi tarafından hazırlandığı ifade edilen macun aslında Merkez Efendi'nin yaşadığı dönemden çok daha eski çağlarda hazırlanmış ve birçok tabip bu ilk terkipten hareketle birbirinden az çok farklı macunlar yapmışlardır.

Anlaşılan Merkez Efendi eski tıp eserlerinde bulunduğu macun hazırlanışından hareketle kendisi de bir macun hazırlamış ya da Galen tarafından hazırlanan macunun aynısını esas alarak macunu yapmıştır. Bizi bu düşünceye götüren husus terkiplerde yer alan maddelerin sayıları olmuştur. Dikkat edilirse Terceme-i Akrahâdîn'de yer alan ve Cürcânî'ye dayanan macunda 55 drog kullanılmıştır. Açıklama bölümünde ise Galen'in eserinde 13 madde daha azdır denilmektedir. Dolayısıyla da Galen'in eserinde macun için kullanılan madde sayısı 42'dir. Bu sayı Merkez Efendi'nin hazırladığı macundaki sayıdan sadece bir fazladır. O zaman Merkez Efendi'nin macunu Sabuncuoğlu'nun eserinden almadığını, Galen'in eserinden ya da ondan alan bir başka hekimin eserinden aldığını ifade etmek yanlış olmaz.

Mesir macunu ilk defa Merkez Efendi tarafından hazırlanmamış olsa da onun katkılarıyla şöhret bulmuş ve Türk kültür hayatının önemli ritüellerinden birisi olan Mesir Şenliklerine kaynaklık etmiştir.

KAYNAKLAR

- Bayat, Ali Haydar. (1981). *Manisa Mesir Bayramı ve Darüşşifası*. Manisa: Manisa Turizm Derneği Yayınları No. 2.
- Baytop, Turhan. (1966). *Farmakognozi'ye Giriş*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Doğan, Şaban. (2009). *Terceme-i Akrahâdîn – Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş – İnceleme – Metin - Dizinler)*, Yayımlanmamış doktora tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmaz, Mustafa (Proje yöneticisi). (2010). *Bergamalı Lokman Hekim Galenos (Bergama Belleten 18)*. Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Karagöz, Sadık. (1960). *Mesir*. Manisa: Gediz Matbaası.
- Özönder, Hasan. (1970). Mesir Macununun Tarihçesi. *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 6, (4), s. 25-27.

- Sabuncuoğlu Şerefeddin. *Terceme-i Akribâdîn*. İstanbul: Fatih (Süleymaniye Ktp.) No. 3536.
- Sabuncuoğlu Şerefeddin. *Terceme-i Akribâdîn*. Ankara: Milli Kütüphane No. A. 8522/1.
- Sabuncuoğlu Şerefeddin. *Terceme-i Akribâdîn*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Kitaplığı No. A. 2124.
- Sertoğlu, Efsun. (2007). *Merkez Efendi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Şar Sevfî. (1984). Mesir Macunu. *Pharmacia JTPA*, 24: 53(3) 204-212.
- Tuser, Hulusi. (1960). Manisa'da Mesir Bayramı. *Türk Folklor Araştırmaları*, Mart 1960, Yıl. 11, C. 6, (128), s. 2098.
- Uzluk, F. Nafiz. (1958). *Genel Tıp Tarihi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.
- Ünver, Süheyl. (1965). Türkiye'de Eski Ruh Sağlığı Üzerine Bir Deneme. *Türk Folklor Araştırmaları*, (196), s. 3911-3914.
- Yörükoğlu, Nihat Nuri. (1985). Mesir Sözcüğünün Etimolojisi, Mesirin Terkibi ve İhdas Sebebi. *AÜTF Ankara Tıp Bülteni*, C. 4/2. 1982, s. 171-188.

اسقوزديون ودوقواكليل ملك وحنطيانا ود هن لسان واقوام فرين
 ومقل هر برندن يدى درم سداب اكددم اشق وناردين ومصطكى وضع
 وفطراساليون وقودمانا وبرر الازياج هر برندن بيش درم انيسون وج
 موسكينج واسارون هر برندن اوج درم افنون قول كل مشك طرا مشيغ
 هر برندن بيش درم فواقيا سره سقنقور هيوفاريقون هر برندن درم
 درم شراب ريحانه كم اشكى اوکا صنع لوى اصلدجى قد زكم انوكله حل ايد لرعسل
 مصفى مجموع ادويه مقدارى كى معجون ايد لوشوبله كم رسم دز آلتي آيدن صوكر
 استعمال ايد لوشوخه تمام دز اون اوج ادويه واردد بوشوخه ده كم جالينوس
 نخه سنده يوقدر بوردر غاريقون وسورنجان وسداب واشق وسكينج
 واسارون وكثيرا واسطوخودوس وكامفيطوس واكليل الملك وعود بلسان وفلفل
 اسود ومقل جالينوس نخه سنده كى ادويه واردد زكم بوشوخه ده لوقدر اصل
 ويلج هيدى **سابور** نخه سنده سداب لوقدر حنطيانا بيش درم **در صفت**